

AZERBAIJAN SAZININ AKORT SİSTEMİ

İlgar Cemiloğlu İMAMVERDİYEV *

ÖZET

Bu makalede, Azerbaycan sazının çeşitli akort düzenleri incelenmektedir. Yazar akort sistemini tarihsel bir bakışla irdelemekte ve akortlama sisteminin sınıflandırmasını yapmaktadır.

AZERBAIJAN SAZININ AKORT SİSTEMİ VE ÖZELLİKLERİ

Azerbaycan halkının en eski müzik enstrümanlarından birisi sazdır. Bu halkın saygın, kadim ve muhteşem aşıklık sanatı, kendisini saz vasıtasıyla dünya kültürüne tanıtmıştır. Bu enstrüman, ulu ozanlarımızın ellerinde daima edep, erkân, medeniyet ve maneviyat silahı olmuştur. Onu icra edenlerin yürek dostu, kalp sırdaşı, gönül arkadaşı olan telli saza, üstat aşıklarımız derdini gamını söylemiş, sevincini onunla paylaşmış ve bu faaliyeti ile de mensup olduğu milletine şerefle hizmet etmiştir.

Bu ozanlar; halkının dertli gamlı günlerinde kederli, duygulu ve ağır havaları pes akortla, neşeli sevinçli günlerinde şen, oynak, ritmik, hareketli havaları tiz akortla, yabancı işgalcilere karşı yapılan ölüm kahım savaşları sırasında ise bu enstrümanı kahramanlık havaları nizamında akort ederek icra etmişlerdir.

Bununla zaman içinde halkın ruh hâli saza geçerek, muhtelif karakterlerde olan (gamlı, kederli, neşeli, ritmik) âşık havalarını yaratmış ve bu enstrümanın tellerinde, değişik perdelerde nizamlanan çeşitli akortlara çevrilmiştir. Böylece

* Doç. Dr. İlgar Cemiloğlu İMAMVERDİYEV Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Müzik Bölümü Öğretim Üyesi

geçmişten günümüze, Azerbaycan sazının kendine has akort yapısı tedricen ortaya çıkmıştır.

Bu akort sisteminin münhasırlığı; kendini Türk bağlamasından farklı olarak, sazın tellerinin hepsinin aynı incelikte olmasıyla, (0.20 mm) farklı tipte ve mahiyette bağlanan perdeleriyle ve muhtelif perdelerdeki bu havaların çeşitli makamlara göre düzenlenmesiyle göstermektedir. Yani tel, perde ve havaların makam özellikleri Azerbaycan sazının akort yapısını teşkil etmektedir.

Azerbaycan'da herhangi bir enstrümanın akort edilmesine "kökleme" adı verilmektedir.

"**Kökleme**" telli müzik aletlerini akortlamak. ¹

"**Kök**"; musiki ifadeliliğinin vezn, tembr (tırnı) v.s gibi unsurlarından biri, muhtelif yükseklikte olan seslerin, sistem esasında teşkil olunması ile elde edilen seslerin karşılıklı münasebetine kök denilir.

E. Bedelbeyli // Simli musiki aletlerinde köklenmekle seslerde yaratılan karşılıklı ahenk ; hemahenklik " ²

"**Kökleme**" Akortlama. (Müzik aleti) ³

"**Akort**"; bir çalgıyı doğru ses vermesi için ayarlama ⁴

"**Akort**; çalgıların doğru ses çıkartmasını sağlamak için yapılan bakım işlemine akort etmek denir. Dilimizde bu terim "Akordu bozuk," "akordu iyi," "akordu düştük" gibi biçimlerde kullanılır. İcrada çalgının akordunun iyi olması zorunluluğu vardır. Bunun için icracılar, bir yapıtı seslendirmeye geçmeden önce çalgıların seslerini kontrol ederler." ⁵

Bu olay, sazın tamamı ile tellerin birbirlerine göre olan uyum ve ahengini ifade eder.

Günümüzde yaşlı kişiler, eskilerden gelen bir alışkanlıkla, birbirleriyle sohbet edip hal hatır sorarken "Keyfin saz mıdır?" veya "Kefin kök müdür?" derler.

¹ Seyfeddin Altaylı, "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü", Cilt 2, İstanbul, 1994, s. 790.

² "Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati", cilt 3, Elm Neşriyatı, Bakü, 1983, s. 103.

³ Seyfeddin Altaylı, "Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü", Cilt 2, İstanbul, 1994, s. 790.

⁴ "Türkçe Sözlük" cilt 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 39.

⁵ "Müzik Ansiklopedisi" cilt 1, Ankara, 1992, s. 31.

Bu ifade insanın vücudunda ve ruh halinde bir sorun olup olmadığının öğrenilmesi amacını taşır. Saz ve kök kelimesi burada hem fizikî, hem de ruhsal bir bütünlüğün, yani insanın genel sağlığının birbiriyle uyumunu anlatmaktadır. İlginçtir ki diğer enstrümanlardan herhangi birinin ismi ile bu sorunun sorulmaması, bizce tesadüfi değildir. Yani eskiler, ruh ve beden sağlığının uyumunu insanın akordu olarak nitelendirmişlerdir.

Azeri sazının akordunu incelemeden önce, saz üzerindeki tellere üstatlar tarafından verilmiş adlara bir göz atmak faydalı olacaktır. Üstatlar; 1. grup yani alttaki üç adet tele zil (tiz), 2.grup yani ortadaki üç adet tele dem, 3. grup yani üstteki tellere ise bem yani pes teller adını vermişlerdir.

“Sazın her üç grup telinin de özel fonksiyonları mevcuttur. Birinci gruptaki teller melodinin icrası için kullanılır. İkinci grup teller, organ punktunu (dem tutmak) oluşturmakta, üçüncü grup teller ise melodik hareketlere yardımcı olmakta, aynı zamanda da harmonik (ahenkli) seslenmelerin oluşmasına katkıda bulunmaktadır.”¹

Azerbaycan sazının akort sisteminin kuruluşu, sazın üzerindeki perdelerin sırası ve aşıkların bu perdelerle koyduğu isimlerle kendini göstermektedir.

Belirtmeliyiz ki Azerbaycan sazında 7 esas perde ve 5 adet yarım perde bulunmaktadır. Sazın akort sistemi geleneksel olarak bu 7 esas perdeden alınan seslere göre nizamlanır. Eğer birinci grup açık zil (tiz) telleri, birinci oktavin DO sesi kabul edersek, bu perdelerin sazın sapındaki kol hereğinden, (üst eşikten) çanağa (tekneye) doğru istikamette aldığı isimler ve notaları şunlardır;

1. Baş perde -Birinci oktavin RE sesi
2. Orta perde -Birinci oktavin MİBEMOL sesi
3. Şah perde - Birinci oktavin FA sesi
4. Ayak Divanı perde -Birinci oktavin SOL sesi
5. Bayatı perde -Birinci oktavin LABEMOL sesi

¹ Keldiş G.V. “Muzikalnyy Ensiklopedičeskiy Slovar” Sovyetskiy Ensiklopediya Moskova, 1990 s. 480.

6. Ayak Şah perde -Birinci oktavın SİBEMOL sesi
7. Kök perde -İkinci oktavın DO sesi

Azerbaycan sazında, yarım perdelerin de isimleri bulunmaktadır. Aşıklar bu perdelere; gül perde, yetim perde, tifil perde, sagir perde, lal perde, kör perde, mısır perde gibi isimler vermektedirler. Nota sisteminde bu yarım perdeler ise şunlardır; Rebemol, Mi, Fadiyez, La, Si.

Şunu özenle kaydetmeliyiz ki, Azerbaycan aşık icracılık sanatında yarım perdelerle düzenlenen bir akort sistemi bulunmamaktadır. Yani bu yarım perdelerden istifade edilerek bir akort sistemi oluşturulmamıştır.

Geçmişten günümüze kadar gelebilmiş ve meşhur ustatlardan öğrendiğimiz bilgilere esasen, muasır dokuz telli Azerbaycan sazındaki 7 adet tam (esas) perdenin sayısı ile uyumlu olarak, 7 esas akort düzeni olduğu bilinmektedir. Bu akortlar şunlardır;

- 1- **BAŞ PERDE KÖKÜ:** Diğer bir adı da Baş Divan köküdür. Adından anlaşılacağı üzere, bu akort adını saz üzerindeki Baş perdeden almaktadır. Bu kökte sazın üç adet birinci grup telleri unison (muhtelif tellerin aynı sese nizamlanması) olarak Birinci oktavın DO sesine, üçüncü grup tellerin üçü de unison olarak Küçük oktavın SİBEMOL sesine, ikinci grup orta tellerden ikisi Birinci oktavın RE sesine, üçüncüsü ise Küçük oktavın RE sesine yani bir oktav pese göre nizamlanır. Kaydetmeliyiz ki Gürcistanın Borçalı bölgesinde çalıp söyleyen aşıklar ise orta tellerden ikisini Birinci oktavın RE sesine, üçüncüsünü ise Küçük oktavın SOL sesine akort etmektedirler. Segah makamı üzerindeki bu kökte icra olunan Aşık havalarından; Yanık Kerem, Dilgam, Baş Dübeyt, Baş Sarı Tel, Kerem Güzellemesi, Baş Muhammes, Baş Divan örnek olarak verilebilir.
- 2- **ORTA PERDE KÖKÜ:** Bu kökün üstat aşıklar tarafından verilen birçok ismi bulunmaktadır. Örneğin Celili kökü, Urfani kökü v.b. Bu isim çeşitliliğinin nedeni, bu kökte icra olunan havaların isimleri sebebiyledir. Yani aşıklar yaptıkları akortlara, icra ettikleri havaların isimlerini vermişlerdir. (Celili kökü- Celili havası gibi.) Ashında bu kök de adını, nizamlandığı Orta Perdeden

almaktadır. Bu akort sisteminde birinci (zil) ve üçüncü (bem) grup teller, aynen Baş Perde kökünde olduğu şekilde, ikinci grup tellerden (Dem telleri) ikisi Birinci oktavin MİBEMOL, üçüncü tel ise Küçük oktavin MİBEMOL sesine yani bir oktav pesine akort edilmektedir. Yine belirtmeliyiz ki Borçalı bölgesinin üstat aşıkları, ikinci grup tellerden ikisini Birinci oktavin MİBEMOL sesine üçüncüsünü ise Küçük oktavin LABEMOL sesine akort etmektedirler. Rast makamına esaslanan bu akortta, Orta Muhammes, Hüseyini, İnce Güllü, Orta Sarı Tel, Kahramani gibi önemli aşık havaları icra olunmaktadır.

- 3- **UMUMİ KÖK:** Bu kökte de birinci ve üçüncü grup teller diğer iki akortta olduğu gibidir. İkinci grup teller ise Küçük oktavin FA sesine akort edilir. Bazı hallerde eğer teller kırılmazsa, ikinci gruptaki üç adet telden en alttaki, Birinci oktavin FA sesine, diğer ikisi ise yine Küçük oktavin FA sesine göre de akort edilebilir. Bu kök Segah, Bayati Şiraz ve Şur makamları üzerindedir. Azerbaycan, İran ve Türkiye’de bu akorttan çokça istifade olunmaktadır ki Türkiye’de yaygınca kullanılan, Bozuk Düzen¹ veya Kara Düzen denilen akort bu akordun aynısıdır.

Bu kökteki Bayati Şiraz makamına esaslanan havalardan Mensuri ve Mısri, Segah makamına esaslanan havalardan Karaçı, Kaytarma, ve Memmed Bağrı, Şur makamına esaslanan havalardan ise Mina Geraylı sayılabilir.

- 4- **AYAK DİVANI KÖKÜ:** Bu kök de adını yine sazdaki Ayak Divanı perdesinden almıştır. Bu kökte birinci ve üçüncü grup teller öncekiler gibi akortlanır. İkinci grup üç adet telden ikisi, Birinci oktavin DO sesine, diğeri ise Küçük oktavin SOL sesine akort edilir.

Osmanlı Divanı adlı kadim aşık havası bu akortta iera olunur. Bu hava, Azerbaycan ve İranın bazı bölgelerinde Meydan Divanı olarak da adlandırılır ve Şur makamına esaslanır.

- 5- **BAYATI KÖKÜ:** Bayati kelimesi, Türkçedeki “Mani” kelimesinin karşılığıdır. Bayatiler uzun hava gibi okunan ve genelini çobanların yaratmış olduğu, özel

¹ Karahasan Temel Hakkı “Bağlama Metodu” Trabzon, sh. 21

bir musiki çeşididir. Bu akortta birinci ve üçüncü grup teller daha önce bahis ettiğimiz şekilde, ikinci grup teller ise Küçük oktavın LA BEMOL sesine unison olarak akort edilir. Günümüzde Azerbaycan'da Çoban Bayatısı adıyla tarda icra edilen bu eser; özünü aşık havalarından, aşıklar da bunu çobanların çaldığı kavaldan alarak yaşatmış ve günümüze kadar ulaştırmışlardır. Bu uzun hava Rast makamına esaslanır.

- 6- **SADE KÖK:** Diğer bir ismi de Ayak Şah Perde köktür. Bu akortta unison olarak, üç adet birinci grup zil (tiz) telden her biri Birinci oktavın DO sesine, ikinci ve üçüncü grup tellerin hepsi (Dem ve Bem) Küçük oktavın SİBEMOL sesine unison olarak nizamlanır. Kuzey Azerbaycan'da ve Urmiye ile Hoy yöreleri başta olmak üzere de Güney Azerbaycan'da bu akortla bir çok havalar icra olunmaktadır. Sade kök, Azeri sazındaki ilk ve en eski akort sistemidir. Hem Rast hem Bayati Şiraz hem de Segah makamına esaslanan bu akorda Azaplı Himni, Kesme Divanı, Hoy Emrahısı, Taciri, Gurbeti, Kaytarma v.b. havalar örnek olarak verilebilir.
- 7- **BAYRAMI KÖKÜ:** Bu akortta unison olarak, birinci grup tellerden üçü ve ikinci grup tellerden ikisi Birinci oktavın DO sesine, ikinci grubun üçüncü teli ise bir oktav pese yani Küçük oktavın DO sesine, üçüncü grup teller ise Küçük oktavın SİBEMOL sesine göre nizamlanır. Şur makamına esaslanan bu akortta, ismini aldığı Bayramı adlı hava icra olunur.

Azerbaycan sazında bu yedi kökten başka bir kök daha vardır ki, bu akort yalnız merhum üstat aşık Emrah Gülmemedov'un icracılığında tesadüf olunmuştur. Bu akortta; birinci grup teller Birinci oktavın DO sesine, ikinci grup teller Küçük oktavın FA sesine, üçüncü grup teller ise yukarıda bahsettiğimiz yedi ana kökten farklı olarak, Küçük oktavın Mİ sesine göre akort edilir. Bu akort Segah makamına esaslanır ve Kesme Şikeste adlı aşık havası bu kökte icra olunur. Çok enteresan şu konuyu da belirtmeliyiz ki, bu makam Türk Halk müziğindeki Misget Düzenin aynısıdır.

Şunu da açıklamalıyız ki Azerbaycan aşık havalarını seven, onlara gönül veren, onları dinlemekten zevk alan kişilerin şikayetçi oldukları en büyük konu,

havaların icrasından önce sık sık akort değiştirme probleminin yaşanmasıdır. Ancak bu problemin sebebi, havaların değişik tel ve perdelerde daha hissi, akıcı, gösterişli, kalplere hlikmeden ve dinleyenlere daha çok tesir eder olmasının sağlanması amaçlarını taşımaktadır. Yoksa yukarıda izah ettiğimiz Sade ve Umumi Kök vasıtasıyla, bütün aşık havalarını icra etmek tabii ki mümkündür. Bu sebeple de günümüzde Kuzey ve Güney Azerbaycandaki toy ve düğünlerde, dinleyicilerin dikkatini dağıtmamak, konsantrasyonlarını bozmamak için Sade Kökten ve Umumi Kökten çokça istifade edilmektedir.

Azerbaycan sazının akort yapısı incelendiğinde, ekseriyetle birinci ve üçüncü grup (Zil-Bem) teller sabit olmak üzere, yalnız ikinci grup tellerde (Dem telleri) değişkenlik görülmektedir. Yani ikinci grup teller muhtelif makamlara göre (Rast, şur, Segah, Bayati şiraz gibi) akort edilmektedir.

Sonuç olarak kaydetmeliyiz ki, ağdaş dünyamızda, geleneksel aşık icracılığı sanatı inkişaf ettikçe, tabii ki Azeri sazının yeni akort düzeni de bununla beraber değişecek ve gelişecektir.

ABSTRACT

In this article it was studied how to adjust different tunes of Azerbaidjan Saz. The tune system of Azerbaidjan Saz and its seatures.

KAYNAKÇA

ALTAYLI, Seyfeddin, (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.

DOLJANSKI, A. (1959). *Kratkiy Muzikalniy Slovar*, Leningrad.

GURBANOV, Babek, (2000). *Musikinin Bedii Estetik Meseleleri Ağrı Dağ Neşriyatı*, Bak, 2000.

HODADADE, Ali, (2002). *Kopuzun İlkin Mektebi*, Tebriz.

KARAHASAN, Temel Hakkı, (2002). *Bağlama Metodu*, Trabzon.

İlgar Cemiloğlu İmamverdiyev

KELDIŞ, G.V. (1990). “Muzikalny Ensiklopedičeskiy Slovar”,
Sovyetskaya Ensiklopediya, Moskova.

MEHDİPUR, Çengiz. (2000). *Kopuz Mektebi*, Aydın Neşriyatı, 2000,
Tebriz.

(1983). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügatı* , Elm Neşriyatı, Bakü.

(1988, 1992). *Müzik Ansiklopedisi*, Ankara.

(1988). *Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.